

sürdürdüler. 1451'de Sultan Mirza Muhammed'in Horasan'a saldırısı esnasında ordusunda Kürt birliklerinin de bulunduğu zikredilmektedir. 1469'a gelindiğinde el-Cezîre'deki Kürt kaleleri Akkoyunlu hâkimiyetini kabul etmişti. Bununla birlikte Kürtler'in Akkoyunlu hâkimiyeti boyunca bölgede isyanlar çıkardığı görülür.

Akkoyunlu Devleti'nin 1514'te yıkılmasından sonra Osmanlı hâkimiyetine giren Kürtler Ortaçağ boyunca aşiretler konfederasyonu esasına dayalı idarî bir yapıya sahiptiler. Genelde dağlık bölgelerde yaşadılar, isyancı kimlikleriyle tanındılar ve yaşadıkları bölgede meydana gelen siyasi hadiselerde önemli roller oynadılar.

BİBLİYOGRAFYA :

Polybius, *The General History* (trc. Mr. Hampton), London 1823, II, 56, 64; Strabo, *The Geography* (nşr. H. C. Hamilton – W. Falconer), London 1854, II, 271; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 280; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdülkâdir Muhammed Ali), Beyrut 2000, s. 186, 199, 228, 232; Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbârü'l-İvâl* (nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Beyrut 1995, s. 210-211, 400; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut 1416/1996, s. 179; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 50; Taberî, *Târîh* (nşr. Hasan Abdülmennân), Beyrut 2004, s. 700; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 88-91; a.mlf., *Mürûcü'z-zehab* (Abdülhamîd), II, 107; İbn Hibbân, *eş-Şikât*, V, 418; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 314; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 281, 301, 313, 344; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 2003, V, 338; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), II, 205; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Mervânî Kürtleri Tarihi* (trc. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1990, s. 72, 76; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 138; II, 99; III, 71, 375; IV, 226, 450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (nşr. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1987, IV, 588; VI, 472; VII, 128; VIII, 442; a.mlf., *Üsdü'l-gâbe*, Beyrut, ts., I, 301; İbn Hallikân, *Veşeyât*, III, 155; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, I, 21, 230; İmâdüddin el-İsfahânî, *el-Fethu'l-kussî*, Beyrut 2004, s. 231; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular* (trc. Ali Sevim), Ankara 2011, s. 170; Reşîdüddin Fazlul-lâh-ı Hemedânî, *Câmi'u'l-tevârih* (trc. M. Sâdik Neş'et v.dğr.), Beyrut 1403/1983, II, 261; Zeynüddin İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar fi ahbârî'l-beşer*, Beyrut 1417/1996, I, 71; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 107-108; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Hasan Abdülmennân), Amman 2004, I, 1087; İbn Haldûn, *el-İber*, Beyrut 2006, VII, 132; R. G. de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur* (trc. Ömer Rıza Doğrul, s.nşr. Kâmil Doruk), İstanbul 1993, s. 115; Makrîzî, *el-Hiştâ* (nşr. Muhammed Zeynüdhüm – Mediha Şerkâvî), Kahire 1998, II, 395; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), I, 429; Hasan-ı Rûmlü, *Ahşenü't-tevârih* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s. 49, 186, 300; Şeref Han, *Şerefnâme: Kürt Tarihi* (trc. Mehmet Emin Bozarslan [Arapça'dan Türkçe'ye]), İstanbul 1990, s. 17-19, 29-98; M. Chamich, *History of Armenia*, Calcutta 1827, s. 310; F. Hayton, *Rhc-Documents Arméniens*, Paris 1906, II, 127; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1977, s. 5-25; a.mlf., "Kürtler", *İA*, VI,

1089-1103; a.mlf. – Th. Bois, "Kurds, Kurdistan", *EI²* (Ing.), V, 438-460; Ramazan Şeşen, *Salâhad-din Devrinde Eyyübiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 417; a.mlf., "Eyyübiler", *DİA*, XII, 20; G. le Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-Şarkıyye* (trc. B. Fransis – K. Avvâd), Beyrut 1405/1985, s. 228; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1998, s. 178; Sunay Delilbaş, *Kürtlerin Etnik Kökenleriyle İlgili Teoriler* (yüksek lisans tezi, 1998), MÜ Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü; Abdurrahman Qasimlo, *Kürtler ve Kürdistan* (trc. İbrahim Bingöl), İstanbul 2009, s. 54; Ahmed Abdülazîz Mahmûd, *'Alâkâtü'l-Kürd bi'l-Havâric ve'z-Zenc fi'l-'asri'l-Ümevî ve'l-'Abbâsî*, Hevler 2010, s. 12; Bletch Chirguh (Süreyyâ Bedirhan), *el-Kâziyyetü'l-Kürdiyye mâzi'l-Kürd ve hâzîruhüm*, Erbil 2011, s. 47; M. Emin Zekî, *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistan fi'l-'ahdi'l-İslâmî* (nşr. Refik Sâlih), Süleymaniye 2011, s. 386; a.mlf., *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* (trc. Vahdettin İnce v.dğr.), İstanbul 2012, s. 83; Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, I, 259; a.mlf., "Diyârbekir", a.e., III, 611; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", a.e., VI, 292; Mustafa Kafalı, "Timur", a.e., XII, 343.

 MEHMET AKBAŞ

2. Osmanlı Dönemi. Kürtler'in Osmanlı hâkimiyetine girmesi Yavuz Sultan Selim döneminde Safevîler'e karşı yapılan seferler sonrasında gerçekleşti. Safevîler'e yönelik bu seferler Osmanlı Devleti ve Kürt aşiretleri arasında bir ittifakın oluşmasını ve ardından bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağladı. XVI. yüzyılın hemen başında şahlığını ilân ederek bölgedeki hâkimiyet mücadelesine katılan Şah İsmâil Akkoyunlular'ın bölgedeki hâkimiyetine son verince Akkoyunlu baskısından kurtulan Kürt beyleri Şah İsmâil'e tâbi olarak etkinliklerini tekrar kazanmayı planladılar. Bu sebeple on iki Kürt emîri Şah İsmâil'e bağlılıklarını sunmak üzere Tebriz'e gitti. Ancak Şah İsmâil bunları tutuklatarak yerlerine kendi kumandanlarından Şii yöneticiler tayin etti. Şah İsmâil'in bu siyaseti Kürt emirliklerini Osmanlılar'la ittifaka yöneltti. Hatta Şiiler'in bir kısmı Yavuz Sultan Selim'in Safevîler'e yönelik seferinin Kürtler'in çağrısı üzerine gerçekleştiğine inanıyordu. Trabzon'daki şehzadeliğinden beri Şah İsmâil'in faaliyetlerini takip eden Yavuz Sultan Selim batıya doğru ilerlemeyi amaçlayan Şah İsmâil'e karşı bölgedeki Sünnî Kürtler'i kendi yanına çekmeye yönelik bir siyaset izledi. 1514'te Çaldıran Savaşı'nda bir kısım Kürtler Osmanlı safında savaştı. Bölgedeki Safevî tehlikesinin devam ettiğini ve Kürt emirlerinin Osmanlı safına çekilmesinin önemli olduğunu düşünen Yavuz Sultan Selim, Tebriz dönüşünde Kürt emirlerini Osmanlılar'a katılmaya ikna etmek için İdrîs-i Bitlisî'yi görevlendirdi (bk. İDRİS-i BITLİSİ).

İdrîs-i Bitlisî çalışmalarını öncelikle Urmi, Uşni, Diyarbekir ve Malatya taraflarında yoğunlaştırdı. Bradost Kürtleri ile görüşerek onları sultana biat etmeye ikna etti. Soran hâkimi Seyyid b. Şah Ali'yi hem Osmanlılar'a katılmaya hem de Safevîler'in elindeki Erbil'i geri almaya razı etti. İmâdiye Emîri Sultan Hüseyin'i de Osmanlı tarafına çekti. Bohtî beyleriyle görüşüp hem kendi topraklarını Safevîler'den geri almalarını hem de Musul'a kadar olan bölgeyi onlardan temizlemelerini sağladı. Hasankeyf, Siirt, Bitlis ve Hizan'a giderek Kürt emirleri ve önde gelenleriyle müzakerelede bulundu. Hasankeyf Emîri Melik Halîl Eyyübî, Bitlis Emîri Şerefeddin, Hizan Emîri Dâvud, Sason Emîri Ali Bey, Nemran Emîri Abdül Bey ve İzzeddin Şir Bey'in oğlu Emîr Abbas'ın da katıldığı bu toplantıda Kürtler'in önde gelenlerinden oluşan yirmi beş kişi Osmanlılar'a bağlılıklarını bildirdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Safevî etkisine tam anlamıyla son vermek için yeni bir askerî harekâta girişildi. Çaldıran'da Safevîler'in Diyarbekir ve Kürdistan Valisi Ustaclu Muhammed Han'ın öldürülmesinin ardından Diyarbekir halkı Şii yöneticileri uzaklaştırarak şehrin hâkimiyetini ele geçirdi. Şah İsmâil'in şehri geri almak için görevlendirdiği Kara Han'ın şehri kuşatması sırasında halk bölgedeki Kürt emirlerinin de yardımıyla bir yıl dayandı. Yavuz Sultan Selim'in bölgenin fethi için serdar tayin ettiği Bıyıklı Mehmed Paşa'nın girişimleriyle Eylül 1515'te Diyarbekir Osmanlı yönetimine dahil edildi. Ardından Mardin'e sığınan Kara Han'ın Mayıs 1516'da Koçhisar yakınlarındaki Değarkın ovasında yapılan savaşta yenilgiye uğraması bölgenin tamamının alınmasının önünü açtı. Bitlisî'ye göre bu savaşta Kürt emirleri Osmanlı ordusunun sol kanadında yer aldı. Kendi aralarında ittifak edemeyen ve her biri kendi başına hareket eden Kürtler'i bir araya getirmek için çok çabaladığını belirten Bitlisî, bununla birlikte Kürtler'in cansiperâne savaştığını kaydeder (bk. Genç, s. 163-167).

Safevîler'den büyük ölçüde temizlenmesinin ardından bölgede Osmanlı idaresini tesis etmeye çalışan Yavuz Sultan Selim, kendisine itaatlerini bildiren Kürt beylerine verilerek üzere İdrîs-i Bitlisî'ye, gerektiğinde bizzat doldurabileceği, nişân-ı şerif taşıyan boş hükümler göndererek bir anlamda yerel hânedanları tanıyacağını gösterdi. Öte yandan daha Diyarbekir alınmadan önce kendileriyle yapılan toplantı-

da, aralarında birlik sağlayamayacaklarını söyleyen Kürt emîrleri başlarına bir idarecinin tayin edilmesini istemişler ve muhtemelen bunun üzerine Biyıklı Mehmed Paşa serdar sıfatıyla gönderilmişti. Diyarbekir'in alınmasından sonra yeni ele geçirilen bölgeler bir beylerbeylik olarak örgütlendi. Bu yeni idarî bölge, tarafsız kalmayı seçen ya da Safevîler ile ittifaka devam eden Kelhûr, Erdelân, Bâbân, Şehrîzor ve Mûkrî hariç bütün Kürt emirliklerinin hâkimiyet alanlarını içine alıyordu. Osmanlı Devleti kendi idaresini oluştururken bölgenin yerel siyasî yapısı ve tecrübesini dikkate aldı. Kürt emirlikleri, yerel hânedanlarca yönetilen ve kendi iç düzenlerini sürdüren aşiret konfederasyonları halindeydi. Hem askerî güç hem bürokratik yapı yerel kaynaklardan sağlanmaktaydı. Aşiret mollalarına kadî yetkisi verilerek kendi içlerinde bir yargı sistemi oluşturulmuştu. Mîr denilen hânedan ailesinin aşiretler üzerinde tam bir yetki sahibi olmadığı ve daha ziyade aşiretler arasındaki denetim ve dengeyi sağladığı emirlik yapısı, aşiret ile basit devlet yapısı arasındaki bir aşama özelliği gösteriyordu. Kürt emirliklerinde yerel hânedanlar içinde zamanla oluşan bir hiyerarşinin varlığından da bahsedilebilir. XVI. yüzyılın sonlarında Bitlis Emîri Şeref Han'ın (ö. 1012/1603-1604) kaleme aldığı eserde yaptığı tasnif hem Kürtler'in yerel hânedanları nasıl değerlendirdiğini hem de bu hiyerarşik yapıyı göstermesi açısından önemlidir (*Şerefnâme*, s. 11-16). Şeref Han'a göre o dönemde var olan Kürt emirlikleri iki gruba ayrılır. Birinci grup bağımsızlık ve saltanat ilânı derecesine ulaşmamakla birlikte tek başlarına sikke kestiren ve minberlerde kendi adlarına hutbe okutan büyük Kürdistan hükümdarlarıdır. Erdelân, Hakkâri (Şenbu), İmâdiye (Behdînân), Cezîre (Bohtan) ve Hasankeyf (Melikan) emirlikleri bu gruba girer. İkinci grup ise Şeref Han'ın, açıkça ifade etmese de, ilkinden daha alt seviyede gördüğü ve "Kürdistan'ın Diğer Hükümdarları/Beyleri" başlığı altında saydığı şu hânedanlardır: Çemişgezek (Mücenkürd, Pertek, Sakaman emirliklerinden oluşur), Mirdasî (Eğil, Palu, Çermik emirliklerinden oluşur), Hazzo (Sason), Hizan (Hizan, Müks, Isbayerd emirliklerinden oluşur) ve Kilis emîrleri ile Şirvan (Küfra, Eruh, Kurnê emirliklerinden oluşur), Zırkan (Derzini, Gırdıkan, Atak, Tercil emirliklerinden oluşur), Sıvdi, Silvan (Kulp ve Batman Emirliği ile Meyyâfârikin Emirliği'nden oluşur),

Soran, Bâbân, Mûkrî, Bıradost (Uşni ve Somay emirliklerinden oluşur), Mahmudî, Dınbılı, Zerza, İstunî, Tasni, Kelhûr (Pılın-gan, Derteng, Mâhideşt emirliklerinden oluşur), Bâne, Terza ve Goran emirlikleri (Siyah Mansûr, Çeğni, Zengine, Pazuki emirliklerinden oluşur).

Osmanlı idaresinin Kürtler'in geleneksel yönetim tarzına müdahalesi bu emirliklerin Safevîler'in safına geçmesine sebep olabiliirdi. Öte yandan Osmanlı yönetimini kabul etmemek Kürtler için Safevî tehlikesine karşı savunmasız kalmak anlamına gelmekteydi. Bu durum bölgede bir yandan Osmanlı'nın klasik eyalet-sancak sisteminin, diğer yandan Kürt hânedanlarının varlıklarının devamını sağlayan "yurtluk-ocaklık" ve "hükümet" sancakları sisteminin uygulanmasına yol açtı. Bütün bunlar farklı idarî uygulamalara müsait bir anlayışa sahip olan merkezî devlet sistemi bünyesinde yer alıyordu. Yurtluk-ocaklık sancaklar ve hükümet sancaklar, başta Kanûnî Sultan Süleyman döneminde hazırlanan Kânunnâme-i Hümayun olmak üzere sonraki birçok risâle ve kanunnâmede benzer şekillerde açıklanır. Meselâ XVII. yüzyılın başlarında Ayn Ali Efendi risâlesinde yurtluk-ocaklık ile hükümet sancaklar Kanûnî dönemindekine benzer şekilde yer alır. Bütün bu kaynaklarda yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının verilme sebebi Kürt emîrlerin fetih zamanındaki hizmet ve itaatlerine bağlanır. Hükümet sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpalık ve sancak hassı yoluyla tevcih edilir. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmaz, dolayısıyla tımar ve zeâmet olmadığından gelirinin tamamı hânedana aittir. Yine bu sebeple hükümet sancaklarda merkezden tayin edilen idareci ve memurlar bulunmaz, kendilerine ait askerî güçleri vardır. Yurtluk-ocaklık sancaklarda ise tahrir yapılır, içlerinde tımar ve zeâmet vardır. Her iki sistemde de emîrler kolayca görevden alınamaz. Ancak öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde sancaklar hânedandan başka birine verilir. Emirlik hususunda hânedan içi anlaşmazlıklar çıkması durumunda Osmanlı yönetiminin tavrı belirleyici olur. Sefer zamanında bağlı buldukları eyaletle birlikte hareket ederler (ayrıca bk. **OCAKLIK; YURLUK**).

İlk idarî yapılanmada Diyarbekir eyaleti içinde yer alan, Kürt emirliklerine ait hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar daha sonra yeni fetihlerle Van, Bağdat ve Şehrîzor eyaletlerine bağlı olarak da teşkilâtlan-

dırıldı. 1550-1551 kayıtlarını içine alan bir sancak tevcih defterinde "elviye-i tâbi-i mîrimîrân-ı vilâyet-i Diyârbekir" başlığı altında on yedi sancak sıralanır, ardından da buraya tâbi Kürt emirlikleri sekizi eyalet (Palu, İmâdiye, Hizan, Cizre, Sason, Çapakçur, Eğil, Zeriki), sekizi livâ olmak üzere kaydedilir. Bu tevcih defterinde hükümet sancaklar için eyalet, yurtluk-ocaklık sancaklar için de livâ terimi kullanılmıştır. XVI-XVIII. yüzyıllara ait sancak tevcih defterlerine göre bu dört eyaletteki hükümet ve yurtluk-ocaklık statüsündeki Kürt emirlikleri şunlardır: Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Diyarbekir eyaletine bağlı hükümet sancaklar Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazzo idi. Diyarbekir'e bağlı Sağman, Kulp, Mîhrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik ise yurtluk-ocaklık statüsünde sancaklardı. Aynı dönemde Bağdat ve Van eyaletlerinde yurtluk-ocaklık statüsünde sancak yoktu. Bağdat'a bağlı olan İmâdiye ile Van'a bağlı Bitlis, Hakkâri, Mahmudî ve Pünyanişi hükümet statüsünde sancaklardı. 1631-1632'de her üç eyaletteki hükümet sancaklarda bir değişiklik olmadığı gibi Bağdat'ta yine yurtluk-ocaklık statüsünde sancak bulunmuyordu. Ancak Diyarbekir ve Van'daki yurtluk-ocaklık sancakların sayısında artış oldu. Diyarbekir eyaletinde Kanûnî Sultan Süleyman dönemindeki yurtluk-ocaklık statüsündeki sancaklara daha sonra Mazgirt, Siirt, Görgil, Ahakis, Meyyâfârikin ve Hemkerdan eklendi. Van eyaletinde ise Zeriki, Şirvî, Müküs, Keşabi Şıtak, Albak, Koturi Espayrit, Bargiri yurtluk-ocaklık statüsündeki sancaklar haline geldi. 1673-1740 yılları arasında Diyarbekir eyaletinde Hazzo, Cizre, Eğil, Tercil, Palu, Genç; Bağdat'ta İmâdiye; Van'da Bitlis, Hizan, Hakkâri, Hoşap (Mahmudî) hükümet statüsündeki sancaklardır. Aynı tarihlerde yurtluk-ocaklık statüsündeki sancaklar ise şunlardır: Diyarbekir'de Zaçesne (Çermik), Çermik, Pertek, Kulp, Ağcakale, Dâsin, Mîhrani; Şehrîzor'da Hüdî, Zengenme, Koy, Çaan Gediği, Dulkıran; Van'da Kârkâr, Zeriki, Şirvî, Şıtak, Albak, Espayrit, Bargiri, Diyadin, Somay, Belican, Abagay.

Kürt emîrleri, teoride kendilerine geleneksel yönetimlerini büyük ölçüde devam ettirme imkânı veren bu idarî yapılanmaya rağmen, Osmanlı idarecileriyle sorun yaşadıklarında Safevîler'le iş birliği yapma fırsatını hep ellerinde tuttular. Özellikle XVI ve XVII. yüzyıllarda sürekli hale gelen Osmanlı-İran savaşları Kürt emirliklerinin bu fırsatı kullanma imkânını arttırdı.

Bu durumun en belirgin örneklerinden biri, Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında aktif bir şekilde Osmanlı'nın yanında yer alan Bitlis Emîri Şeref Han'ın 1532'de Safevîler'e tâbi olmasıdır. Şeref Han'ın taraf değiştirmesinde, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Osmanlı Devleti'ne sığınan eski Azerbaycan beylerbeyi Şîf Ulama Han'a Bitlis ve çevresinin yönetimini vermesi ve Şah İsmâil'in ardından Safevî tahtına oturan Şah Tahmasb'ın, babasının aksine Kürt emîrleriyle iyi ilişkiler kurmasının da etkisi oldu. Buna rağmen XVI-XVII. yüzyıllar boyunca İran'la yapılan mücadelelerde bir yandan Bağdat, diğer yandan Tebriz ve Azerbaycan seferlerinin hemen hepsinde Kürt emirlikleri önemli rol oynadı. Bazan Osmanlı ordusu sefere çıkmadan onlar adına hareket edip Safevîler'e saldıran Kürt emirlikleri, bazan da katılmaları için gönderilen emirlere rağmen Osmanlı ordusuyla birlikte seferlere katılmıyordu. Meselâ Kelhûr emîri ve Musullu aşireti reisi Zülfikar Han 1530'da Osmanlılar adına Bağdat'ı Safevîler'den aldı ve Kanûnî Sultan Süleyman adına hutbe okuttu. Ancak kısa bir süre sonra Şah Tahmasb'ın gönderdiği ordu tarafından Zülfikar Han öldürüldü ve Bağdat tekrar Safevî hâkimiyetine geçti. 1606'da Nasuh Paşa'nın Bağdat seferi sırasında sefere katılmaları yönündeki "evâmir-i âlilere" rağmen "Ekrâd beyleri" sefere iştirak etmedi. Osmanlı ordusuyla birlikte seferlere katılma konusundaki farklı tavırları Kürt emirlerinin kendilerine has bir siyaset izlediklerini göstermektedir. Bu siyaset bazan emirliğin iç ilişkilerine, bazan da bölgede görevlendirilen Osmanlı paşası ile ilişkilerine bağlı olarak değişebiliyordu. Buna rağmen Kürtler 1639 anlaşmasına kadar Osmanlı-Safevî savaşlarında her iki tarafın, fakat daha çok Osmanlılar'ın destekçisi durumundaydı. Kanunnâmelerdeki esaslara rağmen uygulamada yurtluk-ocaklık ve hükümet sancak statülerinde yapılan değişiklikler, devletle Kürt emirleri arasındaki ilişkilerin siyasî duruma göre farklılaşabildiğini gösterir. Bu değişiklikler sık sık yeni itaat ve hil'at giydirme törenleri yapılmasına sebep oluyordu. Bazan Kürt emirleri beylerbeyi veya vezirlerle çatışma içine girebiliyordu. Meselâ Kürt emirlerinin tek tuğ çekmesi âdet iken 1629'da Hazzo Emîri Mîr Muhammed'in vezirlerle has üç tuğ çekip Diyarbakir beylerbeyi ile eşit olduğunu îmâ etmesi Diyarbakir

Beylerbeyi Halıcızâde Mustafa ile sorun yaşamasına yol açmıştı.

1632'de Aziz Efendi tarafından hazırlanan ve IV. Murad'a sunulan bir risâlede Kürt emîrlerinin sorunları için özel bir başlık açılmıştı. "Ümerâ-yi Ekrâd'ın Kuvvet ü Kudretleri (ve) Zamanında Vukûa Gelen Hizmetleri Beyanındadır" başlıklı bu bölümde, Safevîler'e karşı büyük çoğunluğu Osmanlılar yanında yer alan Kürt beylerinin yaşadıkları bölgelerde Osmanlı valileri tarafından düşürüldükleri kötü durumlar ve karşılaştıkları sorunlar anlatılarak çözüm önerileri dile getirilir. Aziz Efendi, İran üzerine yapılan seferlerde Kürdistan beylerinin kuvvet ve kudretinden dolayı vezîriâzam, Rumeli beylerbeyi ve yeniçeri ağasına gerek duyulmadığını, Kürt emirlerinin Osmanlı padişahına tâbi olmayı "vâcip" ya da "farz-ı ayın" olarak gördüklerini ve bu sebeple 50-60.000 askerle seferlere iştirak ettiklerini kaydeder. Buna rağmen merkezden tayin edilen yöneticilerin Kürt emîrlere yönelik olumsuz tavırlarının onların bağlılıklarını azalttığından şikâyet eder. Kanunlar gereği "azl ve nasb" edilemeyen Kürt emirlerinin beylerbeyiler tarafından haksız yere görevden alınmalarından da yakınan Aziz Efendi'ye göre, Kürt emirlerinin toprakları daha fazla vergi almak amacıyla beylerbeyiler tarafından başkalarına verilmekteydi ve topraklarının elinden alınmasını istemeyen bazı emîrler daha fazla vergi ödeyebilmek için borçlanmak zorunda kalmış ve fakirleşmişti. Bu sebeple daha önceleri 60.000 askerle savaflara katılan Kürt emirleri, 1630-1631 Hemedan ve Dergezin seferinde 600-700 asker dahi çıkaramamışlardı.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Evliya Çelebi'nin Diyarbakir ve Van eyaletleriyle Kürt emirlikleri hakkında verdiği bilgiler, önceki asra ait resmî belgeler gibi yurtluk-ocaklık ve hükümet statülerinin devam ettiğini göstermekle birlikte merkezin bunlara müdahalesinin vâki olduğunu da ortaya koyar. Meselâ bu tarihlerde Palu gibi bazı hükümet sancaklarda tahrir yapıyordu. Bitlis Emirliği de merkezî idareye bağlı hale gelmişti. Bitlis Emîri Abdal Han'ın etkin olma çabalarına karşı Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa Bitlis'e sefer düzenlemiş, Abdal Han emirlikten alınmış, fakat yerine oğlu getirilerek kanunlara muhalif hareket edilmemişti. XVIII. yüzyılda bir yandan kendi aralarında yaşanan iç çekişmeler,

öte yandan Osmanlı-İran savaşlarındaki yoğunluğun azalmasına bağlı olarak kendilerine duyulan ihtiyacın azalması Kürt emirlikleri açısından bazı değişikliklere yol açtı. Osmanlı yönetimi yeni idarî anlayışı gereği diğer bölgelerde yaptığı gibi emirliklerin statülerini yeniden düzenledi ve merkezî yönetimin denetimini arttırdı. XIX. yüzyıla gelinceye kadar emirliklerin önemli bir kısmı ortadan kaldırılmış olmasına rağmen Bâbân Emirliği, Soran Emirliği, Behdînân Emirliği, Hakkâri Emirliği ve merkezi Cizre olan Bohtan Emirliği yüzyılın başlarında Osmanlı idarî sistemi içinde yerlerini korudu. Bununla birlikte Kürt emirlikleri III. Selim ve II. Mahmud devirlerindeki merkezîleşme sürecinde otoritelerini büyük ölçüde kaybettiler.

Tanzimat döneminde taşra idaresinde yapılan yeni düzenlemeler Kürt emirliklerini de etkiledi. 1821'de Hükümet-i Cezîre'nin (Bohtan Emirliği) başına geçen Bedirhan Bey bir yandan emirliğindeki düzeni sağlayarak, diğer yandan bölgede mevcut iki önemli emîr olan Hakkâri Mîri Nûrullah Bey ve Müküslü Mahmud Han ile ittifak kurarak etkinliğini arttırmaya çalışıyordu. Bohtan Emirliği'nin idarecisi olarak Diyarbakir eyaletine vergi ödeyen Bedirhan Bey'in merkezî otorite nezdindeki resmî statüsüne dair belgelerde "Cizre ve Bohtan mütesellimi" ve "Miralay" şeklinde iki ayrı sıfat kullanılmaktadır. Bedirhan Bey'e verilen bu unvanlar Cezîre'nin artık imtiyazlı statüye sahip bir hükümet olmadığını düşündürse de aslında çelişki II. Mahmud tarafından uygulanmaya çalışılan merkezîyetçi anlayışın tedricî şekilde hayata geçirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bedirhan Bey, 1839'da Osmanlı ordusunun Nizip'te Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın orduları karşısında aldığı yenilgiden sonra diğer bütün yerel güçler gibi daha rahat hareket etmeye başladı; Diyarbakir, Musul ve İran sınırları arasında kalan bölgeye askerî garnizonlar aracılığı ile hâkim oldu. Bedirhan Bey bölgede gücünü arttırmaya çalışırken merkezin emriyle Cizre 1842'de Musul eyaletine bağlandı. Yerel yöneticilere karşı sertliği ile tanınan Musul Valisi Mehmed Paşa'nın emrine girmeyi reddeden Bedirhan Bey ile Musul valisi arasında, Diyarbakir ve Erzurum valileriyle Hakkâri Emîri Nûrullah, Müküs Emîri Mahmud Han ve İmâdiye Emîri İsmâil'in de taraf olduğu bir çatışma yaşandı. İs-

tanbul ile yapılan uzun yazışmalar sonrasında bölgede bir kargaşaya yer vermemek amacıyla Bedirhan Bey'in talebi kabul edildi ve Cizre tekrar Diyarbakir eyaletine bağlandı. Bu dönemde misyonerlerin desteklediği Nestürîler'e yönelik seferleri sebebiyle Avrupa devletleri Bedirhan Bey'i İstanbul'a şikâyet ettiler. Musul valisiyle arasındaki sıkıntılarının hemen ardından böyle bir olaya sebep olduğu için Bedirhan Bey üzerine bir sefer düzenlendi. Bir süre direnen Bedirhan Bey, 29 Temmuz 1847'de sarrafı Tomas Anton ile gönderdiği mektupta dile getirdiği "kendisiyle birlikte iyâl ve evlâd ü taallukâtına re'y ve eman verilmesi" şartıyla teslim oldu.

Bedirhan Bey isyanı bastırılıp bölgedeki Kürt emirliklerine son verilmesinin ardından Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa merkezî hâkimiyetin sağlanması için bölgede özel ve bağımsız bir eyaletin teşkilini teklif etti. Osman Paşa'ya göre Diyarbakir eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilip "dirayetli ve vukuflu bir zat" vali tayin edilirse merkezî hâkimiyeti sağlamak mümkün olurdu. Osman Paşa'nın teklifi görüşülerek uygun bulundu ve bölgede Kürdistan adıyla yeni bir eyalet kuruldu. Böylece Osmanlılar'ın bölgeye hâkim olduğu ilk yıllardan itibaren kullandığı, Kürt emirliklerinin ve aşiretlerinin bulunduğu yerleri ifade eden Kürdistan, ilk defa resmen Osmanlı idarî taksimatında bir eyalet ismi haline gelmiş oldu. Kürdistan coğrafi bir tabir olarak sık kullanılmakla birlikte tarihin hiçbir döneminde sınırları belli, homojen etnik yapıya sahip bağımsız bir siyasî yapılanmanın adı olmamıştı. Emirliklerin imtiyazlarına son verip merkezî otoriteyi tesis etmek amacıyla 1847'de kurulan Kürdistan eyaleti 1867'de tekrar Diyarbakir eyaletine dönüştürüldü.

Kürt emirliklerinin ortadan kalkması Kürt aşiretlerinin bağımsız hareket etme eğilimini arttırarak bölgede "aşiretler zamanı" adı verilen bir dönemin yaşanmasına yol açtı. Emirliklere son verilmesine rağmen merkezî otorite tesis edilemediğinden aşiretler bölge hâkimiyeti için hem kendi aralarında hem de merkezî güçlerle çatıştılar. Bu karışıklıkların yanı sıra XIX. yüzyılda bölgede etkili olmaya başlayan Rusya'nın bu etkinliğini sürekli kılmak için Ermeniler ve Kürtler'le irtibat kurması Osmanlı Devleti'ni Kürt aşiret-

riyle ilgili yeni politikalar uygulamaya zorladı. II. Abdülhamid döneminde Kürtler'le merkezî yönetim arasındaki iş birliği geliştirildi. Hakkâri'deki aşiretlerin reisi olan Şeyh Ubeydullah'a, özellikle İran'la yaptığı mücadeleler sebebiyle II. Abdülhamid tarafından önceki emirliklerin sahip olduğu düzeyde haklar verilmesi bu iş birliğinin ilk örneği sayılabilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi refleksleri ve Şeyh Ubeydullah'ın imtiyazlara alışkın emirlik tavrı dolayısıyla uzun ömürlü olamayan bu iş birliği politikasının bir diğer yansıması II. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Alayları'dır. Tanzimat süresince doğu eyaletlerinde merkezî otoriteyi kurmaya çalışan Osmanlı Devleti bunu başaramadığı gibi artık bölge Rus ve İngiliz çıkarlarının çakıştığı bir saha olarak uluslararası emperyalizmin entrika alanlarından biri haline gelmişti. Ermeniler bu entrikaların yerel ayağını oluşturuyordu. Ancak bölgede sadece Ermeniler'e dayanarak çok önemli bir güç elde edilemeyeceğinin farkında olan bu iki devletin yeni ilgi alanlarından biri de Kürtler'di. Kürtler'e yönelik bu uluslararası politikalar karşısında II. Abdülhamid'in attığı önemli adımlardan biri Hamidiye Alayları'nı kurmak oldu. 1891'de ilk nizamnâmesi hazırlanarak Kürt aşiretlerinden teşkil edilen Hamidiye Alayları etkisini kısa zamanda gösterdi ve II. Abdülhamid'i "Kürtler'in babası" (bavê Kurdan) olarak adlandıran aşiretler sultanın imparatorlukta en sadık müttefikleri haline geldi. Özellikle alayların teşkilinde önemli rol oynayan Millî aşireti reisi İbrâhim Paşa, Hamidiye Alayları sayesinde bir Kürt emiri gibi davranmaya başladı. Öyle ki Millî aşireti mensuplarınca yazılan kaynaklarda, Hamidiye Alayları umum kumandanı olan İbrâhim Paşa'dan "emir-i ümerâ-yi Kürdistan" diye bahsedilmektedir. II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinin ardından İbrâhim Paşa, İttihat ve Terakkî tarafından suçlu ilân edildi ve yakalanmamak için kaçarken öldü. Bu dönemde Hamidiye Alayları lağvedilmese de merkezî orduya bağlanarak imtiyazlarına son verildi.

Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecinde eski emirliklerin hânedan üyeleri, müderisler, mutasavvıflar, üst düzey Osmanlı bürokratları ve entelektüellerin İstanbul'da oluşturduğu Kürdistan Teâvün ve Terakkî Cemiyeti, Kürdistan Teâlî Cemiyeti gibi

örgütlenmelerle Kürtler kendi varlıklarını sürdürmeye ve değişime ayak uydurmaya çalıştılar. Anadolu'da işgallerin başlamasının ardından Kürtler'in büyük bir çoğunluğu işgallere karşı mücadeleye katıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

- BA, AD (*Ayniyat Defteri*), nr. 609; BA, İ.MM (İrade-i Mesâil-i Mühimme), nr. 1225/7; nr. 1225/25; nr. 1225/46; nr. 1310/5; BA, MKT. MHM., nr. 2/71; Ebû Bekr-i Tihri, *Kitab-ı Diyarbekriyye* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s. 49, 51; İdris-i Bitlisi, *Selimsahnâme* (trc. Hicabi Kırlangıç), Ankara 2001, s. 237-239, 261, 279; Hasan-ı Rûmlü, *Ahsenü't-tevârih* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s. 48, 50; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 419-420; Hoca Sâdeddin, *Tacü't-tevârih*, İstanbul 1280, II, 264, 265-268; Şeref Han, *Şerefnâme: Kürt Tarihi* (trc. Mehmet Emin Bozarslan [Arapça'dan Türkçe'ye]), İstanbul 2009, s. 11-16, 102, 313; Ayn Ali, *Kavânin-i Âli-Osmân*, s. 29-30; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 200-230; *Kanunnâme-i Sultânî li-Aziz Efendi* (nşr. ve trc. R. Murphey), Harvard 1985, s. 36; Naîmâ, *Târih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, I, 323; II, 521-832; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1982, s. 30; a.mlf., "Kürtler", *BTTD*, sy. 11 (1968), s. 49; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 29; B. Nikitin, *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme* (trc. Hüseyin Demirhan – Cemal Süreya), İstanbul 1991, s. 56; Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (haz. Şevket Beysanoğlu), İstanbul 1992, s. 35; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1992, IV, 463; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* (haz. Midhat Sertoğlu), İstanbul 1992, s. 32; Celilî Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler* (trc. Mehmet Demir), Ankara 1992, s. 51; Halfin, *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, İstanbul 1992, s. 50-51; D. McDowall, *A Modern History of the Kurds*, New York 1996, s. 53-54; W. Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi* (trc. İsmail Çekem – Alper Duman), İstanbul 1999, s. 103-120; M. van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet* (trc. Banu Yalkut), İstanbul 2003, s. 200; Eyüp Kıran, *Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu*, İstanbul 2003, s. 169; Hakan Özöğlü, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul 2009, s. 67-68; Muhammed Ali Beg, *Emirü ümerâ'i Kürdistan* (nşr. Abdülfettâh Ali el-Botanî – Ali Sâlih el-Mîrânî), Erbil 2009; Feridun M. Emecen, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fâtihî: Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 159-170, 179-186; a.mlf. – İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından: 957-958 (1550-1551) Tarihi Sancak Tevcih Defteri", *TTK Belgeler*, XIX/23 (1999), s. 80-87; M. Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* (trc. Vahdettin İnce v.dğr.), İstanbul 2010, s. 157-161, 170-172; Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1, Elazığ 2011, s. 257-274; Vural Genç, "İdris-i Bidlisi'nin II. Beyazıt ve I. Selim'e Mektupları", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, [2016], s. 163-167; V. Minorsky, "Kürtler", *IA*, VI, 1106.